Lingvistika mysli a těla

Zkoumajíce svou řeč, neomylně sami vyzkoumáni budeme

IRENA VAŇKOVÁ

Byly pak brylle ty, jakž jsem potom vyrozuměl, z skla domnění vykroužleny; a rámcové, v nichž byly ufasované, byli z rohu, jenž zvyk slove. Vstrčil mi je pak, na mé štěstí, křivě jaksi, takže mi plně na oči nedoléhaly, a já hlavy pozdvihna a zraku podnesa, čistě přirozeně na věc hleděti sem mohl.
J. A. Komenský

Jsme Češi a nosíme české brýle. Mluvíme česky, ale také česky myslíme a prožíváme, česky jsme. Sdílíme spolu určitý obraz světa, jiný než např. Angličané, Poláci, Vietnamci, Romové nebo Eskymáci. Jazykoví relativisté, jak se říká stoupencům názoru, že naše vidění světa je determinováno mateřským jazykem, často užívají příkladu barevného spektra – jediného a jednolitého, kontinuálního, které je ovšem různými jazykovými společenstvími „rozkouskováno" na jednotlivé barvy různě. Tu třeba jen na dvě poloviny (přibližně „světlou" a „tmavou"), tu na deset či dvanáct částí.

Brýle a oči

Každý jazyk reflektuje kontinuum skutečnosti po svém, což leccos prozrazuje o způsobu, jak chápou a hodnotí svět ti, kdo daným jazykem mluví. (Jak to, že protikladem k *ženatému* je v češtině *svobodný*? – Američan studující češtinu se směje: *free*?) Brýle mateřského jazyka nám většinou pevně doléhají, zdá se nám, že věci vidíme, „tak jak jsou".

Pod brýlemi jsou však oči, a ty mají všichni lidé stejné – tedy pokud jsou vybaveni zrakem. Nejsme jen Češi, ale především jsme lidé s lidskou tělesností a lidskou myslí. Náš pohled na svět není dán jen kulturou, v níž jsme byli vychováni, ale i naší neurobiologickou podstatou. Obojí, „kultura" i „příroda", se spolu neoddělitelně snoubí, tak jako je v každém jazyce přítomno jak to specifické, co ho od ostatních jazyků odlišuje, tak to „univerzální", co s nimi nemůže nemít společné. Spory mezi „relativisty" a „univerzalisty" jsou tedy (jako všechny boje mezi krajnostmi) bezpředmětné. Nemá smysl se tázat: Je primární myšlení, anebo jazyk? Bez jednoho totiž není druhého.

Lepší je klást otázky jinak: Jak funguje lidská mysl? Co vůbec je myšlení, rozum, zkušenost? Na čem je založen a jak je organizován náš pojmový systém? A jak to všechno souvisí s jazykem? Jsou to otázky velmi staré, dnes je však nově klade kognitivní věda (interdisciplinární nebo – slovy I. M. Havla – transdisciplinární obor zabývající se lidským myšlením, inteligencí a vědomím). V posledních letech začíná kognitivní věda pronikat i k nám, píše se o ní i na stránkách Vesmíru (79, 363, 2000/7).

Někdy se spíš než o kognitivní vědě mluví o kognitivních vědách. Jedna z nich se vymezuje jako *kognitivní lingvistika*. Oproti jazykovědným přístupům, jaké zná většina z nás ze školních učebnic, je na ní zajímavé mj. to, že ukazuje, k čemu může být užitečné zkoumání jazyka i nelingvistům – psychologům, pedagogům, filozofům, možná i přírodovědcům, neurologům, psychiatrům aj. Pojmové struktury, k nimž se dobíráme na základě toho, „jak mluvíme", totiž můžou zajímavě poukázat právě k tomu, „jak myslíme".

Tělo uvnitř mysli

Co tedy vlastně děláme, když mluvíme? Namátkou si zapisujme, jaká slova používají lidé v diskusi: *podsouvat někomu něco*, *zavádějící tvrzení*, *přinášet závažná zjištění*, *odbočovat od tématu*, *jít přímo k věci*, *nezastavovat se u detailů*, *vratká pozice*, *otevřená otázka*, *jiný úhel pohledu*, *vidět problémy*, *osvětlit temná místa*, *podat hmatatelné důkazy…*

Možná nás překvapí, že o abstraktních tématech mluvíme slovy, která mají ve svém významovém základu nějaký poukaz k tělesné zkušenosti: k poloze těla, jeho pohybu, chůzi, cestě odněkud někam, k manipulaci s věcmi, ke smyslovému vnímání (hlavně zraku a hmatu).

Podle jedné ze základních tezí kognitivizmu má způsob našeho pojmového uchopování a prožívání světa zkušenostní charakter – a základem naší zkušenosti je právě tělesnost. Nepřemýšleli bychom „jako lidé", kdybychom nebyli tělesní a kdyby naše tělo nebylo právě takové, jaké je. Vzpřímené (odtud základní opozice *nahoře/dole*, a pak všechno „kladné" i „záporné", co se na ni váže), specificky se pohybující (*zepředu dozadu*), nejčastěji pravolevé; pociťující chlad a teplo, hlad, žízeň, nasycení, bolest; obdařené smyslovým vnímáním.

Jedna ze základních prací o kognitivní lingvistice nese výmluvný název „The Body in the Mind".[1] Hovoří se v ní mj. o tom, že existuje několik základních konceptuálních schémat, tvořících podloží našeho pojmového systému – strukturu *vidění* světa. Tato schémata vycházejí z naší tělesné a prostorové zkušenosti. Autor tu mluví např. o schématech *nádoba*, *spojení*, *celek/část*, *centrum/periferie*, *cyklus* ad. Jak k těmto zobecněním on a jeho kolegové dospěli? Právě tím, že podrobili zkoumání významovou strukturu slov, jejich přenesené významy, slovní spojení, frazeologizmy.

I česky říkáme třeba: *být plný očekávání*, *nemít v sobě kouska studu*, *mít čerta v těle*, *všechno se v něm vařilo*, a také *cítit se nenaplněný*, *prázdný*, popřípadě *být otevřený/uzavřený*, *být dutý*, *mít v hlavě piliny*, *mít v hlavě brouka*, *mít plnou hlavu problémů…* Z toho vyplývá, že sami sebe např.

PhDr. Irena Vaňková, CSc., (*1962) vystudovala bohemistiku na Filozofické fakultě UK v Praze. Na této fakultě, v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace, se zabývá zejména kognitivní lingvistikou a filozofií jazyka. Je autorkou knihy „Mlčení a řeč v komunikaci, jazyce a kultuře" (Nakladatelství Institutu sociálních vztahů, Praha 1996).

1) M. Johnson: The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason, Chicago 1987

v souvislosti s emocionálními stavy, charakterovými vlastnostmi, nadáním, vzděláním, pamětí, starostí apod. chápeme jako „nádoby“ s prázdným či zaplněným vnitřkem. Na druhé straně používáme i spojení typu *být v (nějaké) náladě, být v depresi* (nebo *dostat se z deprese)* apod., což prý poukazuje k tomu, že i sebe někdy prožíváme jako věc, která spočívá uvnitř uzavřeného prostoru.

Metafory, kterými žijeme

Co pro nás není smysly uchopitelné přímo, o tom můžeme přemýšlet a mluvit jen proto, že máme schopnost myslet imaginativně, především metaforicky. Metafora není ornament, který má dodat řeči působivost a zvláštnost. Není také primárně záležitostí jazyka: v první Lakoffově a Johnsonově knize[2] se mluví o teorii konceptuální (pojmové) metafory.

Náš každodenní život se zakládá na nesmírném množství metafor, jen si to málokdy uvědomujeme. Ukazuje to plasticky právě jazyk, od běžných konverzačních obratů až po vědecké texty, beletrii či poezii. To, jak o věcech mluvíme, svědčí o tom, jak jim rozumíme, do jakých rámců je máme zasazeny, jak je prožíváme, jak se na tomto základě chováme. Podstata metafory spočívá ve faktu, že se jedna pojmová oblast („cílová“) chápe a prožívá z hlediska pojmové oblasti jiné („zdrojové“). Vztahujeme-li se např. k emoci, jíž v češtině říkáme *hněv*, *vztek*, *zloba*, užíváme často slov užívaných primárně o zahřívání kapaliny v nádobě: člověk se může *dohřát*, a dokonce *vypěnit, vybublat* nebo *vybuchnout* – když tlak vyvolaný následkem vzrůstající teploty kapaliny (korespondující s vnitřním napětím rozzlobeného člověka) způsobí explozi. Hněv je však v češtině konceptualizován i jinak, např. prostřednictvím metafory „hněv = oheň“ (*vzplanout hněvem*, *dohřát se*, *sršet zlostí*, *dopálit se*, *být vznětlivý*), „hněv = duševní porucha“ (*být vzteky bez sebe, šílet, řádit jako zběsilý, jako smyslů zbavený, jako blázen*) aj.

Metafory se samozřejmě realizují i na jiné než jazykové bázi – v rovině obrazu či akce: ve snových symbolech, ve výtvarném umění, v divadle či filmu, v reklamě. Těch v hloubi našeho pojmového systému (a ještě hloub) uložených metafor mohou umělci, politici nebo tvůrci reklam plodně využívat (i zneužívat k manipulaci). Na jejich základech a podle bezpečně fungujících pravidel lze vytvářet metafory nové. O metafoře se uvažuje už po dlouhá staletí. K přemýšlení z tohoto hlediska a v takové konkrétnosti však dala podnět právě kognitivní lingvistika; ona jí také připisuje výjimečnou důležitost v utváření obrazu světa v naší mysli.

Ženy, oheň a nebezpečné předměty

Základem našeho pojmového systému je kategorizace. Její podstatu ukazuje G. Lakoff kuriózním titulem své knihy,[3] sugerujícím, že „ženy, oheň a nebezpečné věci“ mají něco společného a na základě podobných vlastností k sobě patří. (V jednom australském jazyce prý opravdu existuje kategorie, která zahrnuje exempláře, jako jsou ostré věci a zbraně, oheň a bytosti ženského pohlaví.) Kategorizujeme vždy, když věc chápeme nikoli jako jednotlivinu, ale jako exemplář nějakého druhu. Tím, že něco označíme jako *strom, vztek*, *emoci*, *národ*, vložíme vlastně označované na základě jistých rysů do příslušně označené krabice. Řekneme-li *strom*, jako bychom řekli *patřící do kategorie stromů*.

Věc však není tak jednoduchá. Co když se onu věc budeme zdráhat vložit jen tak do krabice s nápisem „stromy“, protože to nebude strom úplně jednoznačně? Budeme se ptát: Splňuje podstatné rysy „stromovitosti“? Má dost dlouhý kmen? Není to spíš keř? Starší (aristotelské) pojetí kategorie jako nádoby nám v tomto případě příliš nevyhovuje. Kognitivisté tu vycházejí z teorie psycholožky E. Roschové, která už v sedmdesátých letech 20. století nabídla jiný pohled. Podle ní kategorie nejsou „nádoby“, do nichž věci na základě přesně daných kritérií buď patří, anebo nepatří. Reálně mají některé exempláře více reprezentativních vlastností, jiné méně. Kategorie je tedy budována na základě schématu „centrum/periferie“, přičemž v samém centru stojí reprezentativní exemplář: jde o prototyp – „nejlepší příklad“. Další členové kategorie mají k prototypu tu blíže, tu dále, někteří jsou zcela na okraji. Tučňák či pštros sice nelétají, ale přesto je zařadíme mezi ptáky. Jako typický příklad ptáka však chápeme spíše ptáčka menší velikosti, který (kromě toho, že má křídla, zobák a snáší vejce) létá a zpívá, např. vrabce nebo kosa.

Všichni živočichové prý „kategorizují“: rozlišují, co patří k potravě, nepřátelům, jedincům vlastního druhu, k možným partnerům. Jak, to záleží na jejich smyslovém aparátu, resp. na tom, co umožňuje jejich nervová soustava. Každý živý tvor kategorizuje, podle Lakoffa a Johnsona *dokonce i améba kategorizuje, co se týče věcí, které se hodí nebo nehodí k jídlu, toho, co se k ní přibližuje nebo vzdaluje…*

Lze však nazvat kategorizací vzruchy neuronů, které provokují určité (primitivní) reakce? Nebo je tu přece jen podstatný rozdíl mezi amébou a člověkem – takový, na nějž by v jisté poloze musel poukázat filozof? Ví např. améba, že kategorizuje?

Pochopitelně není jen kognitivní lingvistika lakoffovsko-johnsonovská, směřující stále víc k neurolingvistice, s ctižádostí ukázat, jak doslova „mysl“ vyrůstá z „těla“. A. Wierzbicka[4] naopak jasně formuluje potřebu důsledně odlišovat to, co se děje v „mysli“ a co v „mozku“ – a vznáší požadavek, aby se lingvistika věnovala „mysli“. Mysl je totiž podle ní to, co je spjato s konceptualizací (a kategorizací) – a nikoli s percepcí. V souvislosti s barvami bychom to mohli vysvětlit asi takto: jinak vidí barvy barvoslepý ve srovnání s člověkem standardně zrakově vybaveným (rozdíl v percepci) a jinak „vidí“ barvy určité části spektra např. Čech (rozlišující zelenou a modrou) než Vietnamec, pro něhož *xanh* označuje „barvu rostlin, moře a bezmračného nebe“ (rozdíl v konceptualizaci).

Právě zde se ukazuje ona druhá zásadní dimenze jazyka. Naše reflexe reality uložená v jazyce není určena jen lidskou tělesností a vůbec tím, jak jsme zkonstruováni „interně“. Každý jazyk je těsně spjat se společenstvím, jemuž je jazykem mateřským. Ukazuje, jak toto společenství vidí svět – na jakém základě ho kategorizuje, jak má konceptualizovány jeho jednotlivé části, jak je hierarchizuje, hodnotí, jaké „návody k použití“ světa svým členům nabízí. Lingvistika kognitivní tu přerůstá v lingvistiku kulturní.

Jazykový obraz přirozeného světa

Ústředním pojmem kognitivní lingvistiky v Polsku je pojem jazykového obrazu světa. V posledních letech se tam stal základním tématem pro řadu vědců a vědeckých týmů. Představitelé tohoto směru přistupují k jazyku holisticky a snaží se nalézat nástroje pro jeho analýzu (a interpretaci) nejen ve smyslu

2) G. Lakoff – M. Johnson: Metaphors We Live By, Chicago 1980.
3) G. Lakoff: Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind, Chicago 1987.
4) A. Wierzbicka: Semantics. Primes and Universals, Oxford – New York 1996.

kognitivním, komunikačním a psychosociálním, ale především kulturním.[5]

Jazykový obraz světa je interpretace světa obsažená v určitém jazyce – v jeho gramatických kategoriích, ve významové struktuře slovní zásoby, ve frazeologii. Jazyk ukazuje specifickou kategorizaci reality, hierarchizaci, uspořádání, chápání a hodnocení jednotlivých jejích fragmentů. Jazykový obraz světa je antropocentrický – a naivní: Slunce se v něm otáčí kolem Země (*vychází* a *zapadá*), *velryba* je velká ryba (má to vepsáno ve svém pojmenování). Centrálním bodem světa je tu člověk a jeho „zdravý selský rozum", který vychází ze specificky lidského tělesného zakotvení. Něco je těžké nebo lehké, mělké nebo hluboké, jedlé, pitné, jedovaté, neviditelné – vždy vzhledem k člověku.

Nelze tu nevzpomenout evropskou fenomenologickou filozofii: E. Husserla, M. Heideggera, a zejména „přirozený svět" J. Patočky: ten totiž s pojmem jazykového obrazu světa zajímavě koresponduje (viz též Slovo a slovesnost 60, 283, 1999). Navíc si v Jungmannově slovníku můžeme přečíst, že „přirozený jazyk" znamenal kdysi jazyk mateřský... Ve fenomenologii jde o „návrat k věcem" (subjektivně, lidsky prožívaným). K „věci" poukazuje „slovo", to nás navádí ke kořenům vydělení věci z celku jsoucího. Právě „fenomenologická" jazykověda má (a hledá nové) nástroje k tomu, aby prostřednictvím jazyka ukázala lidské struktury světa, tak zásadně s jazykem spjaté. *Mluvíme, když bdíme, mluvíme ve snu...* napsal kdysi Heidegger. A také*: Řeč je domov bytí.*

Zkoumajíce svou řeč, *neomylně sami vyzkoumáni budeme*, zmiňme ještě J. Jungmanna. A připomeňme si koncepci národa, která z podobného pojetí mateřského jazyka a kultury kdysi v obrození vzešla. Tím, že svůj jazyk prozkoumáme a porovnáme s jinými, zjistíme, jak sami sebe chápeme, v jakém světě žijeme, jaký obraz světa jsme si utvořili a stále tvoříme: jako Češi – i jako lidé. □

/Článek byl napsán v rámci grantového projektu GA UK 237/ 2000/

5) Srov. např. J. Anusiewicz, Lingwistyka kulturowa. Wrocław 1995 a J. Bartmiński, Język w kontekście kultury. In: Współczesny język polski. Ed. J. Bartmiński. Lublin 2001

Klima a vylidnění Mexika v 16. století

VÁCLAV CÍLEK

Evropa se stále zaobírá svou černou smrtí ve 14. století, ale méně je znám podstatně dramatičtější případ z Mexika, kde se v 16. století naprosto zhroutila početná místní populace. Před rokem 1520 mělo Mexiko kolem 22 milionů obyvatel, o 60 let později již jen 2 miliony! Do počátku 19. století se sice populace zdvojnásobila na necelých 5 milionů obyvatel, ale vzhledem k předcházejícímu období šlo jen o prodloužení nebývalé populační krize (obr. 1). Ještě ve 20. století se země z této katastrofy nevzpamatovala. Co se tehdy stalo a jaký je vztah zhroucení populace a neobvyklého průběhu epizody El Niño?

V současné době probíhá rozsáhlý paleoklimatický projekt, jehož cílem je vypracovat a korelovat škálu přírůstkových linií vybraných stromů (např. *Nothofagus pumilo, Austrocedrus chilensis*) v pásmu od Aljašky přes Skalisté hory do Střední Ameriky a podél pobřeží Tichého oceánu až do Patagonie. Tento projekt by měl odpovědět na otázku, jak se během několika posledních staletí epizody El Niño a s nimi spjaté menší klimatické systémy „podepisují" na stavu bioty, a to v klimatickém profilu od severního polárního kruhu k jižnímu. Šířka přírůstkových linií obecně závisí nejvíc na výši srážek, ale tu je možné korelovat s průměrnou teplotou povrchu moře, a tím i s epizodami El Niño.

Zatím nejzajímavější výsledek se týká obrovských sociálních změn v Mexiku v 16. století. Tato oblast byla po roce 1520 zasažena epidemií neštovic přivezených z Evropy. Zahynulo při ní kolem 8 milionů Indiánů. O 25 let později následovala další, ještě hrozivější katastrofa, která byla způsobena nemocí „cocoliztli". Měla „kaskádový" průběh, o 30 let později se opakovala. Zahynulo při ní kolem 12–17 milionů Indiánů. Roku 1576 tak mexická populace klesla asi na 2 miliony, tedy na 10 % populace v roce 1520! Nemoc „cocoliztli" je pravděpodobně místního původu. Jde o horečku doprovázenou krvácením, jejíž původce není znám. Bolestivá smrt přichází během několika dní. Nemoc pravděpodobně šíří hlodavci.

Přírůstkové linie stromů ukazují na velké rozmezí srážkových průměrů, přičemž v každém století dochází obvykle ke čtyřem až šesti větším obdobím sucha. S počátkem obou vln nemoci se kryje největší sucho v Mexiku za posledních 500 let. Nemoc však nepropuká během sucha, ale v okamžiku, kdy začne pršet. Důvod je pravděpodobně ten, že se během sucha zmenší populace hlodavců, kteří jsou navíc vázáni na několik málo příhodných lokalit (poblíž řek či pramenů). V těchto malých populacích se nákaza rozšíří. Pokud zaprší, následuje populační exploze hlodavců a jejím důsledkem je přenos nemoci na člověka. Ostatně i lidská populace je v té době oslabena dlouhodobým suchem.

Odborníci, kteří studují různé „morové" rány, upozorňují, že jejich výskyt má jakýsi kvaziperiodický charakter. Vždyť i růst evropské populace na počátku 19. století je vysvětlován nejenom pokrokem v hygieně a lepší dostupností potravin, ale také vymizením „barokních" morových epidemií, o kterých tak nějak předpokládáme, že se nemohou opakovat. Rád bych tuto víru sdílel. (Informace o projektu: http://www.cricyt.edu.ar/) □
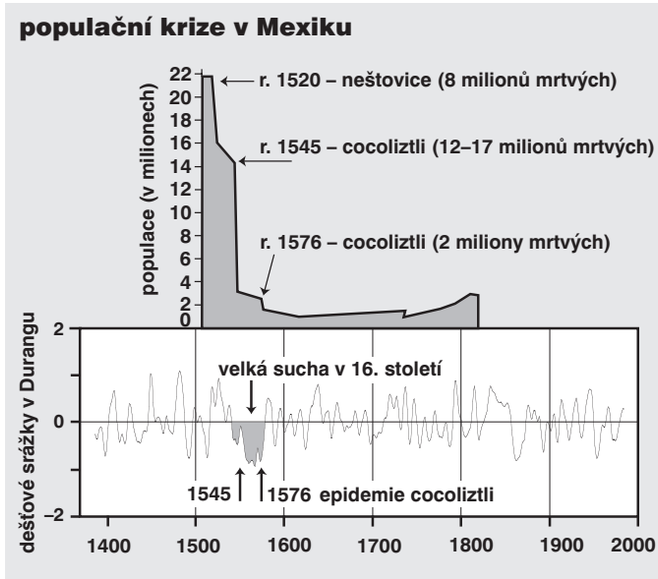
1. Horní křivka udává pokles populace v Mexiku v 16. století (P. Gerard 1993). Spodní křivka je odvozena z přírůstkových linií stromů na lokalitě Durango v Mexiku. Průběh epidemie se kryje s průběhem nejhoršího sucha v Mexiku za posledních 500 let (Luckman a Boninsegna 2001).